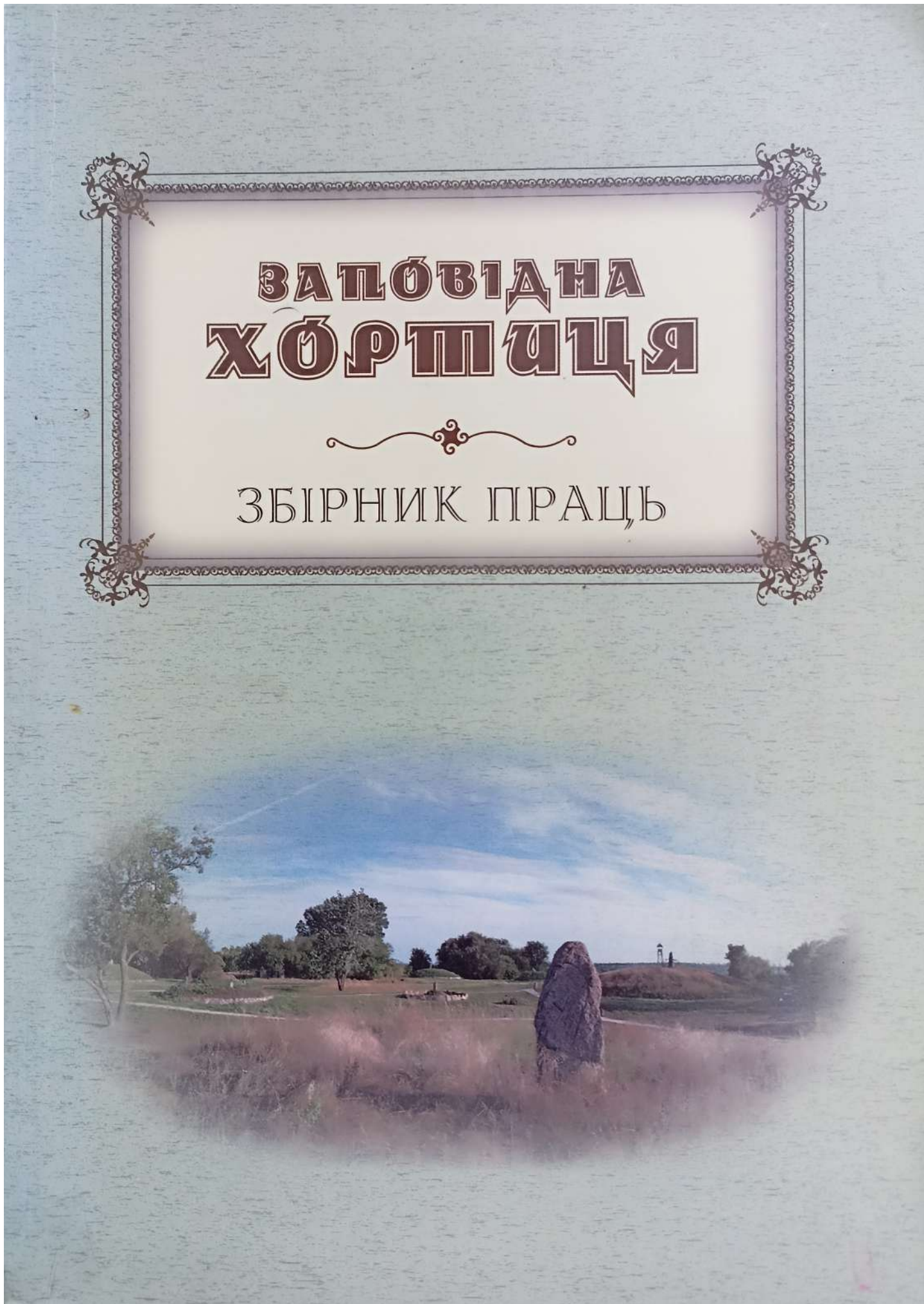

**ЗАПОВІДНА
ХОРТИЦЯ**

ЗБІРНИК ПРАЦЬ

Науково-популярне видання
ЗАПОВІДНА ХОРТИЦЯ
Збірник праць співробітників музею

Під загальною редакцією О. П. Мірущенка

Художній редактор
Художник
Технічний редактор
Коректори

І. В. Князев
А. П. Кондаков
Л. А. Лазутіна
І. Г. Леонова, Н. В. Чечeko

Видрукувано ПП «Мрія-Друк»,
м. Харків, вул. Балакірева, 20-270.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ХК № 173 від 20.04.2006 р.

Формат 70x100/16.
Папір офсетний. Гарнітура Bookman. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 24,51. Наклад 1000 прим.

Видавництво «Дике Поле»
Україна, 69063, м. Запоріжжя, вул. Чекистів, 31-А.
Тел.: (061) 213-75-95; 213-75-05.
Вид. ліц. ЗЗ № 004 від 23.08.2001 р.

З-33 Заповідна Хортиця: Збірник праць співробітників заповідника. - Запоріжжя: Дике Поле, 2006. - 304 с.

ISBN 978-966-8132-84-X

УДК 913(477.64)(082)

ББК 26.890(4Укр-4Зап)я434

Зміст

Передмова	3
К. Сушко. Національний Заповідник «Хортиця», який треба створити	4
З ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ХОРТИЦЯ»	10
М. Остапенко, О. Мірущенко. Найбільший острів на Дніпрі (історико-археологічний нарис)	11
В. Нефедов, М. Остапенко. Підводні археологічні дослідження біля острова Хортиця на Дніпрі	34
О. Кравцова. Історія створення Музею історії запорозького козацтва на Хортиці	44
О. Борисенко. Історія комплектування фондів Національного заповідника «Хортиця»	53
М. Чередниченко, С. Копилова. Відтворення «Запорозької Січі»	64
Передмова до статті В. Фоменка «Хортицкая старина»	73
В. Фоменко. Хортицкая старина	74
ПУБЛІКАЦІЇ КОЛЕКЦІЙ	151
Н. Чергик. До питання використання етнографічних досліджень Д.І.Яворницького при створенні графічних реконструкцій кахляних печей XVIII ст. (із залученням матеріалів археологічних досліджень на Кам'янській Січі)	152
А. Денисенко, Д. Кобалия. Чугунное 6-фунтовое орудие из фондов Музея истории запорожского казачества на о. Хортица	161
І. Тітова. Документи Архангельського обласного архіву з фондозбірки Національного заповідника «Хортиця» як джерело до вивчення долі останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського	165
В. Карасенко. Колекція поштових листівок 1920 року, підготовлених до книги К.В. Широцького «История украинского искусства», у зібранні Національного заповідника «Хортиця»	171
ІСТОРІЯ	175
Д. Кобалия. Место днепровской гребной флотилии в истории южного края конца XVII–XVIII ст.	176
О. Мірущенко. Транзитна торгівля територією Вольностей	190
ДИСКУСІЇ	199
К. Сушко. Де ж була Хортицька Січ?	200
Г. Калайда. Символіка глобального катаклізму у «Рігведі»	204

Н. Чергик

До питання використання етнографічних досліджень
Д.І.Яворницького при створенні
графічних реконструкцій кахляних печей XVIII ст.
(із залученням матеріалів археологічних досліджень
на Кам'янській Січі)

Серед різних видів історико-культурних цінностей важливе місце посідає архітектурна спадщина. Невід'ємною складовою більшої частини архітектурних пам'яток є їх системи теплопостачання, тісно пов'язані як з плануванням будівель, так і з інтер'єром приміщень. Кожна епоха робила свій внесок у розвиток опалювальних систем та пристроїв для приготування їжі. Використовуючи досвід попередніх поколінь, удосконалюючи будівельні прийоми, формуючи своє уявлення про красу, майстри-пічники проявили не тільки інженерну мудрість і винахідливість, а й продемонстрували здатність вирішувати естетичні завдання, вигідно подавати виразні якості матеріалів. Фахово продумана і спроектована піч може вважатися окремим виробом мистецтва, в якому архітектурні та зображувальні ефекти взаємопов'язані і відіграють важливу роль в формуванні художнього обліку приміщення.

Архітектуру, інтер'єр та обігрівальні пристрої не обійшов увагою й Д.І.Яворницький. Факти говорять, що за ним заслужено закріпилася слава знавця української народної архітектури. Одним з підтверджень є, зокрема, створення Д.І.Яворницьким типового господарства українського селянина на Південно-Російській обласній сільськогосподарській, промисловій та культурній виставці в Катеринославі в 1910 році.

Слід сказати, що вперше народна архітектура України була представлена на Віденській лісо- та сільськогосподарській виставці 1890 р. – тут експонувалась гуцульська хата з повним її обладнанням. У 1894 році на крайовій промислово-сільськогосподарській виставці у Львові теж влаштували етнографічний відділ. Експонувалася садиба заможного селянина, бідняцька хата, гуцульська церква та вітряк на масивному дерев'яному стовпі. Кожен об'єкт являв собою «копію з оригіналу» будов з кількох селищ Львівщини

[1, с. 50-51; 2, с. 39-40]. На виставці в Катеринославі вирішили показати господарство простого селянина. З ініціативи і за порадами Д.І.Яворницького було відтворено типову сільську садибу з Мишуриноного Рогу. Господарство являло собою комплекс з хати, комори, сінника, хліва, свинарника. Близ хати поставили вулики із солом'яними дашками і криницю з «журавлем». Поруч розташували город, вишневий садочок. Усе це огородили тином з перелазами [3, 92-93]. Незважаючи на те, що поруч з етнографічною експозицією Д.І.Яворницького розташовувалась майже в три рази більша за площею «Американська ферма», а інші павільйони та експозиційні корпуси зводились або в стилі Modern, або «принимая во внимание, что здание строится въ Екатеринославъ» – в стилі часів Катерини II, вона виглядала доволі колоритно [4, с. 24]. Наприклад, у висловленнях видавців альбому виставки, часто критичних, зацентрованих на недоліках і недоробках експонентів, стосовно господарства українського селянина зазначено, що «въ эстетическомъ смыслѣ малороссійский хуторъ былъ очарователенъ» [4, с. 119-120].

Популярність та успіх експозиції Д.І.Яворницького пояснюються плідною дослідницькою працею вченого, який ніколи не ставився до етнографічних джерел скептично і поруч з вивченням архівних документів, пов'язаних з історією запорозького козацтва, брав до уваги пам'ятки матеріальної культури козацького часу, народні перекази, фольклор, приділяв увагу архітектурі та внутрішньому оздобленню будівель XVIII – початку XX ст. Нижнього Подніпров'я.

Фотографії інтер'єру «малороссійской хаты на Выставкѣ» доводять, що оселя була спроектована та оздоблена відповідно до української народної традиції: по один бік від входу в кімнату – вариста піч лівобережного типу з комином урівень з припічок, з іншого боку і над входом – мисник, під ним – лавка; піч і стіни – мальовані рослинними композиціями по побілці, прикрашені рушниками; покуття й вікна уквітчані живими букетами. Привертають увагу розписна скриня в суміжному приміщенні, ткацький верстат і прялка [4, с. 119].

Приємно відзначити, що Д.І.Яворницький перший звернув увагу на звичай українських селянок Придніпров'я розмальовувати свої хати. За його словами, він був здивований і захоплений колористикою і композиційним розмаїттям розписів: «Двадцять років я роз'їжджав по місцях колишнього Запорожжя, такого дива до цього часу мені не довелося бачити, як у Мишуриному Розі» [5, с. 45; 6, с. 210; 7, с. 14]. У 1911 та 1913 рр. за його дорученням художниця Є.К.Евенбах об'їздила чимало сіл Придніпров'я, де мешкали головним чином нащадки козаків Запорозької Січі, і зробила кілька десятків акварельних копій окремих фрагментів розпису скринь, сволоків, стін, коминів-печей [8, с. 210; 9, с. 68-70].

Сьогодні дослідження народної архітектури та інтер'єрів Д.І.Яворницького є важливим елементом при створенні графічної реконструкції кахляної печі XVIII ст. Оскільки еволюція печі тісно пов'язана з еволюцією самого житла, не зайвим буде звернути увагу на описи планування будівель запорожців. Для початку відштовхнемось від спогадів селянина І.І.Розсолоди про запорозький курінь, які наводить Д.І.Яворницький в «Запорозьке в остатках старины и преданиях народа»: «...такі хати; як п'ятдесят хат. то й курінь. Ці куріні ставлялись один до другого причілками, а робились на стовпах та на сволоках, без димарів. Від того, як затоплють було грубу в курені, то дим іде прямо через оселю... Серед сіней куреня ставляли кабицю, над кабицею клали залізу перекладину, на залізу перекладину вшпалі залізні крючки, а на крючки надівали казани та так і варили страву» [10, с. 254]. Незрозуміло, який саме ogrivальний пристрій названо «грубою». Відомо, що відсутністю димовідводів, або виходом диму в оселю характеризуються курні печі, напівкурні (Є.Е.Бломквіст пов'язує цей тип з варистою піччю), та груби, в яких димар тільки сягав стелі, а не виходив на дах (таке зустрічається в вйтівських будинках Карпат XVIII ст.) [11, с. 357; 12, с. 151-152]. Проаналізуємо ці три версії.

Стосовно першого варіанту слід сказати, що в пізнішій роботі, першій книзі тритомного видання «Історія запорозьких козаків (1892 р.)», Д.І.Яворницький, проаналізувавши результати польових досліджень і залучивши інші джерела, подав уточнення відносно зовнішнього вигляду житла запорожців, його інтер'єру, пристроїв обігрівання та приготування страв. Наприклад, пояснюючи етимологію слова «курінь», він зіслався на такий пережитковий тип житла, як «курна хата», і припустив, що житла з печами, дим від яких виходив прямо в приміщення, були характерні для раннього періоду запорозького козацтва. Дослідження показують, що пічі-курняки влаштувались у однокамерних будівлях і зустрічались як архаїчна форма аж до початку XX ст. в різних регіонах України. Для прикладу, в «Запорозжжі...» подано опис землянки, що використовувалась рибалками у промисловий сезон. За словами Д.І.Яворницького, «рибальня» була повна диму, можливо через дим від печі, влаштованої в кутку приміщення [13, с. 161-162; 14, с. 158; 11, с. 256; 15, с. 108].

Між тим, зі слів І.І.Розсолоди, курінь мав не одне, а два відділення (сіни і кімнату). Такий розподіл робили для того, щоб мати «чисте», не задимлене, основне приміщення. З цієї причини багатокамерні житла ogrивались більш досконалими пристроями. Але навряд чи І.І.Розсолода мав на увазі варисту піч (для чого ж тоді «кабиця» в сінях, на якій готували страви). Є сумніви і відносно груби, що випускала дим в оселю, оскільки, за описом Д.І.Яворницького, дим виходив через комин та отвір у стіні (ка-

глу) в сіни, а тут стояв димар, виведений на дах [14, 158]. Щоб мати повніше уявлення про таку систему виведення диму з кімнати, залучимо дослідження Д.К.Зеленіна та Є.Е.Бломквіста стосовно димової труби (інші назви – бовдур, димар). За їхніми даними, димар плели з лози, очерету або збивали з дошок. Якщо димар був короткий, його доводили до половини висоти сіней, дим розходився по горішцу і виходив на вулицю через отвори в покрівлі (такий варіант відповідає опису І.І.Розсолоди).

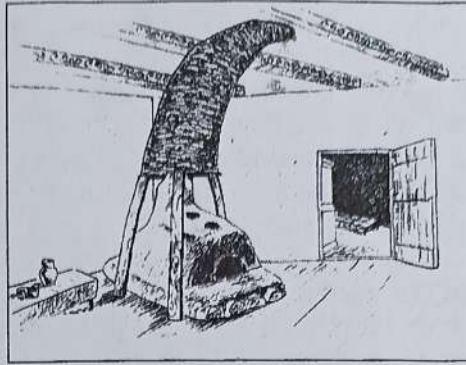

Рис. 1

Якщо ж бовдур був довгим, його виводили на дах іноді на значну висоту, в сінях він спирався на високі стійки, вкопані в підлогу, які частіше входили в остов самого бовдура. Якщо димар робили висячим, то він починався від кагли [11, с. 254-258; 16, с. 184]. З описів і зображень «кабиці», наданих Д.І.Яворницьким, В.О.Бабенко, Д.К.Зеленіним, Є.Е.Бломквістом, О.Косьміною, цим пристроєм можна вважати невеличку глиняну пічечку з невисокою глиняною трубою, одним або двома отворами, установлену в сінях біля стіни під бовдуром [11, с. 263; 14, с. 159; 8, с. 299-301, 17, с. 121; 18, с. 348-349]. Виходячи з вищесказаного, двокамерний курінь міг ogrіватися грубою, сполученою димовідводною системою з димарем і кабицею, встановленими у сінях (Рис. 1.). Таким чином маємо «чисту» кімнату і теплі сіни.

Підставою для більш ускладненого варіанту планування будівель XVIII ст. послужив багатокамерний будинок Ксенії Панченкової, який раніше належав двом запорозьким старшинам і був збудований у 1751 році. За словами Д.І.Яворницького, будинок на час його дослідження зберігся практично в такому ж вигляді, як був при запорожцях. Він поділявся сіньми на дві великі половини – «світлу» і «чорну». В першій розміщались кімната з кахляною грубою і спальня, відділена від кімнати стіною. Друга половина складалася з кухні і комори, розділених стіною – тут ймовірно стояла вариста піч, через що Д.І.Яворницький назвав цю частину «чорною». [19, с. 44-45]. Судячи з опису, груба і кухонна піч не були сполучені загальною системою виведення диму, а являли собою окремі елементи інтер'єру. Але, беручи до уваги перепланування будинку, можна припустити комплексне існування варистої печі і груби у XVIII ст. Підставою для цього є дослідження про те, що перетворення холодних сіней в теплі, виведення площі під кухню і кімнату для кухаря, відбувалося протягом XVII-XIX ст. саме за

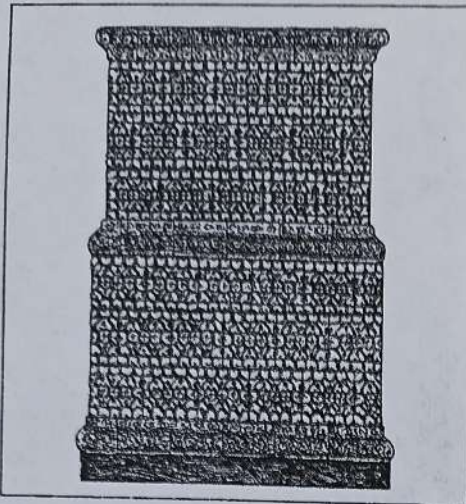

Рис. 2

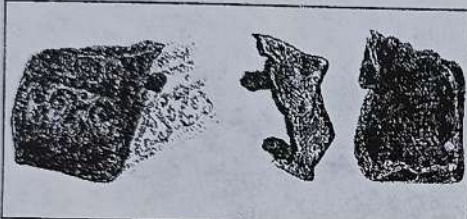

Рис. 3

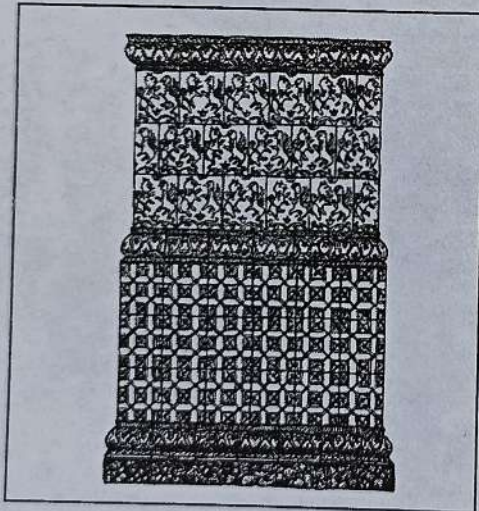

Рис. 4

рахунок того, що компактна форма варистої печі, яка поєднувала в собі функції обігріву приміщення, приготування їжі та випікання хліба, стала змінюватись, поступово віддаючи функцію обігріву грубі, функцію приготування їжі – плиті. Цим же забезпечувалось бажання мати «чисту» житлову частину. Грубу почали ставити перпендикулярно до причілкової стіни, а варисту піч повернули в бік до причілкової [20, 42; 21, с. 62-64, 55].

Створюючи графічні реконструкції кахляних печей, використаємо дані археологічних досліджень на Кам'янській Січі (розміри кахлів, свідчення про горизонтальну площину печей, параметри будівель). Крім того, врахуємо дослідження Т.Косміної, Г.Лебедева, В.Гуглі, О.Гуглі щодо варистих печей та дослідження О.Р.Тищенка, Ю.П.Лашука, Н.І.Немцової, А.Коробейнікова, В.В.Літавара, А.Є.Школьника відносно обігривальних груб [22, с. 82-85; 21, с. 62-64; 23, с. 13; 24, с. 36; 25, с. 205; 26, с. 46-47; 27, с. 228-289; 28, с. 82-189; 29, с. 148-153]. Тут зауважимо тільки основні вимоги щодо архітектури кахляних груб. По-перше, складались вони з кам'яної або цегляної основи, обкладеної зовні рядами кахлів. Запозичена з архітектури фортечної стіни із зубчастим завершенням і цокольною частиною, груба складалася з трьох частин: трохи розширеного невисокого цоколя, вужчої високої верхньої частини, яка була «дзерка-

лом» печі і випромінювала тепло, та характерного завершення. Відповідно до цього виготовлялися й кахлі: рядові – для цоколя і самої печі, пояскові – для переходу від цоколя до верхньої частини та карнизи – для завершення. Кожен з цих видів кахлів мав як фронтальні (з однією орнаментованою плиткою), так і кутові (з двома орнаментованими поверхнями) варіанти. По-друге, верхній ярус мав бути на 1/2 ширини стінної кахлі меншим нижнього ярусу – це досягається за рахунок профілю пояскових кахлів. Зауважимо, що колекція кахлів з Кам'янської Січі фондозбірки НЗХ не представляє жодного повного пічного набору кахлів; але враховуючи розміри кахлів, якість керамічного тіста, колір фронтального боку кахлі, характер рельєфу і композиційного вирішення орнаменту, спробуємо «поєднати» деякі з них в архітектурі однієї печі.

Груба №1 (Рис. 2, 3). Складена з теракотових кахлів білого кольору зразків НДФ-13347 (22,0 x 22,0 см – стінна) та 25859/КС-1174 (13,0 x 22,0 см – поясова). В плані розташована ліворуч від дверей, має три орнаментовані сторони (фронтальна – 121 см і дві бічні – по 77 см), загальна площа – близько 1 м², висота – близько 2 м.

Груба №2 (Рис. 4-7). Складена з кахлів пісочного кольору, забілених зовні. Нижній ярус викладений кахлями килимового орнаменту зразка 26276/А-72 (23,2 x 20,0 см), пояс

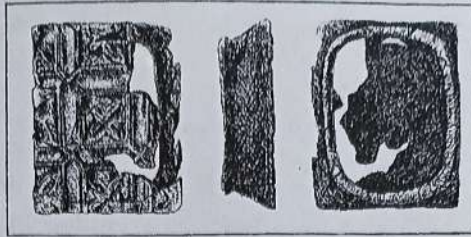

Рис. 5

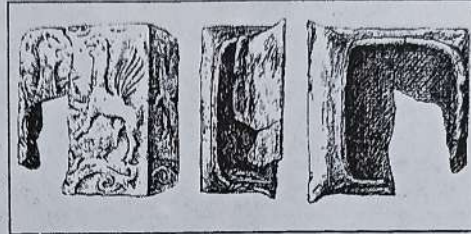

Рис. 6

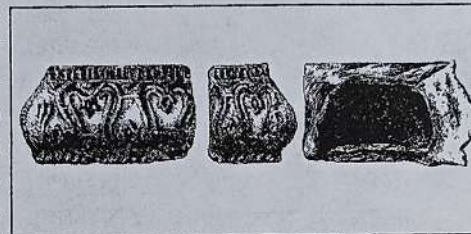

Рис. 7

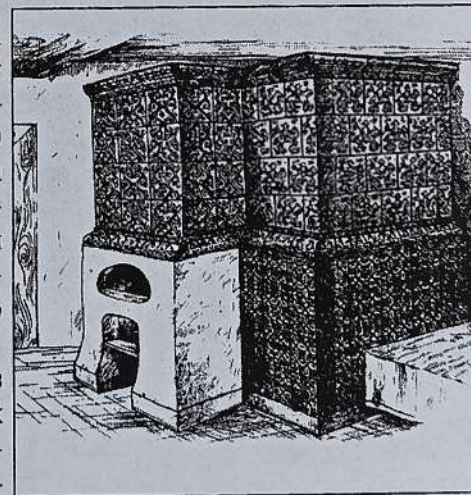

Рис. 8

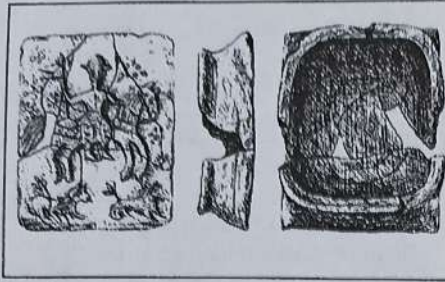

Рис. 9

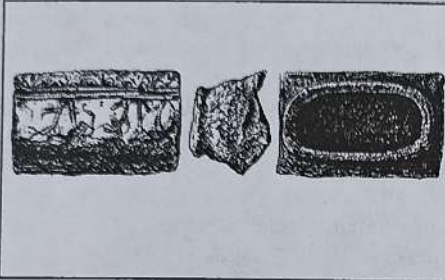

Рис. 10

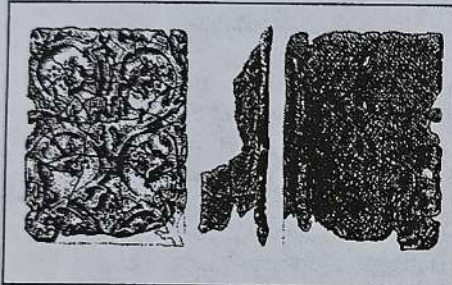

Рис. 11

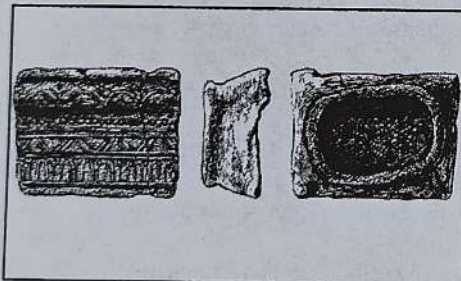

Рис. 12

та карниз утворюють кахлі зразка 1926/КС-305, 1930/КС-309 (10,5 x 16,0 см), верхній ярус збудований кахлями зразка 1937/КС-316, 1932/КС-311 (23,0 x 20,0 см). В плані розташована ліворуч від дверей, має три орнаментовані сторони (фронтальна – 121 см і дві бічні – по 77 см), загальна площа – близько 1 м², висота – близько 2 м.

Вариста піч (Рис. 8-12). Має ускладнене декорування: теракотовими кахлями червоного кольору зразка 26273/А-69 (26,0 x 21,5 см) прикрашено комин; червоними теракотовими кахлями зразка НДФ-13317 (24,0 x 21,5 см) викладено нижній ярус груби; пояс по тілу печі складений з кахлів зразка 26277/А-73 (13,0 x 21,5 см); верхній ярус груби прикрашений червоними теракотовими кахлями зразка 1935/КС-314 (26,0 x 21,5 см); завершення печі викладено карнизними червоними теракотовими кахлями зразка 1922/КС-301 (16,5 x 21,5 см). В плані піч розташована праворуч від дверей, примикає до суміжної з синьми стіни. В плані – Г-подібна, загальна площа – близько 1,40 м², висота – 2,50 м.*

* Рисунки виконані А. С. Івановою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Данилюк А.Г. Українська народна архітектура на краєвій виставці у Львові 1894 року // Народна творчість та етнографія. – 1984. – № 1. – С. 50-52.
2. Чепелик В.В. Д.І.Яворницький і народно-стильова архітектура Придніпров'я// Народна творчість та етнографія. – 1985. – № 5. – С. 39-46.
3. Шаповал І.М. В пошуках скарбів. – К.: Дніпро, 1983. – 327 с.
4. Альбомъ Южно-Русской Областной Выставки въ Екатеринославъ 1910: Изданіе уполномоченнаго учебнаго отдѣла Министерства торговли и промышленности на выставкѣ Б.Н.Клебанова, Т-во Р.Гблике и А.Вильборгъ. СПб. // фонди Національного заповідника «Хортиця» 15310/П-10069.
5. Журба А.С. Д.І.Яворницький – етнограф // Вчений-подвижник: життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д.І.Яворницького. (Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження вченого). – Дн-ськ, 1991. – С. 44-46.
6. Історія міст і сіл УРСР: Дніпропетровська область. – К., 1969. – 958 с.
7. Українське народне мистецтво: Живопис. – К.: Мистецтво, 1967. – 54 с., 183 іл.
8. Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. – М., 1991. – 507 с.
9. Чергик Н.Ю. Євгенія Євенбах і Дмитро Яворницький // Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Дніпропетровськ, 2005. – С. 68-70.
10. Яворницький Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – К., 1995. – Ч.І-ІІ. – 447 с.
11. Бломквист Е.Э. Крестьянские постройки восточных славян // Советская этнография. – М., 1965. – 450 с.
12. Гошко Ю.Г. Населення Українських Карпат XV-XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1976. – 205 с.
13. Еварницький Д.И. Запорожье в остатках старины и преданияхъ народа. – СПб., 1988. – Ч.І. – 294 с., ил.
14. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.1. – 589 с.
15. Культура і побут населення України. – К.: Либідь, 1993. – 283 с.
16. Етнографія Києва і Київщини: традиції й сучасність. – К.: Наукова думка, 1986. – 270 с.
17. Косміна О. Експедиція у Херсонську область // Народна творчість та етнографія, 2001. – № 5-6. – С. 120-122.
18. Бабенко В.А. Изъ этнографическихъ наблюдений въ Екатеринославской губернии // Труды Харьковской комиссии по устройству XIII археологического съезда въ г.Екатеринославъ. – Харьковъ, 1905. – С.337-349.
19. Еварницький Д.И. Запорожье в остаткахъ старины и преданияхъ народа. – СПб., 1988. – Часть II. – 260 с., ил.
20. Стельмах Г.Ю. Питання типології народного житла XIX – початку XX ст.// Народна творчість та етнографія. – 1982. – № 4. – С. 35-44.
21. Косміна Т.В. Сільське житло Поділля: кінець XIX – XX ст.: Історико-етнографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 1980. – 190 с.
22. Гуля О., Гуля В. Кахляна піч XVII століття: реконструкція // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 82-85.

-
23. Лащук Ю.П. Українські кахлі IX – XIX ст. – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ Закарпатського обласного управління по пресі, 1993. – 80 с.: іл.
24. Лебедев Г. Інтер'єр хат Полтавщини // Пам'ятки України. – 1982. – № 1(51). – С. 36-37.
25. Немцова Н.И. Реконструкція изразцовых печей в доме Сапожникова в Гороховце // Советская археология. – 1985. – № 4. – С. 198-212.
26. Тищенко О.Р. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII-XVIII ст.). – К.: Либідь, 1992. – 190 с.
27. Коробейников А. Печи и камины. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – 316 с.
28. Литавар В.В., Кайданов Г.Л. Как построить печь, камын, баню. – Минск: Урожай, 1999. – 270 с.
29. Школьник А.Е. Печное отопление малоэтажных зданий. – М.: Высшая школа. – 1991. – 160 с.